

«КАМЕНЬ ГРОВОЙ ИЛИ УПАДШИЙ С НЕБА»: ДО ІСТОРІЇ ПАДІННЯ ТА ПОЧАТКУ ВИВЧЕННЯ «СУМСЬКОГО МЕТЕОРИТА»

Імпактні події та падіння метеоритів на Землю не є якимось виключним явищем (за добу на нашу планету можуть потрапляти метеорити загальною вагою до 6 т). Утім, кожного разу прибуття «небесного гостя» залишає помітний відгук серед громадськості. Особливо тоді, коли політ комічного тіла до Землі лише кілька разів був відмічений в певній локації. Подібним прикладом є падіння єдиного зафіксованого у XVIII ст. на Сумщині метеориту. Обставини дослідження цієї події та подальше вивчення «гromового каменю» – мета даної публікації.

Відповідно офіційній версії, метеорит упав 1 жовтня (12 жовтня за Григоріанським календарем) 1787 року неподалік від «дач» с. Бобрик (нині – Великий Бобрик Краснопільської ОТГ). Основним свідком незвичайного явища став штаб-лікар Олександр Гродницький (Городницький), котрий перебував в цей день у бобрицькому маєтку генерала Миколи Рахманова. Лікар, який за словами негласного керівника т. зв. «Попівської академії», письменника та архітектора Олександра Паліцина, був «примечателем просвещенным и верным», як раз і залишив детальний опис прибуття «повітряного каменю». Наведемо його частину, складену з кількох повідомлень від очевидця: «День був ясний, тихий і теплий, не видно було жодної хмарки на всьому обрії... О третій годині по полудні... при виході з дому раптом почув надзвичайно глухий шум..., подібний грому вдалечині чи барабанному бою, без тріщання й ударів, рівний і безперервний, прямо, як здавалося мені, над головою. Зупинившись, я намагався розчути, здіймав очі, довго приглядався аби роздивитися дивний феномен, але окрім чистої лазурі нічого не помітив» [2, арк. 8; 4, с. 7]. Оскільки Гродницький не помітив ані гучного вибуху, характерного для точки затримки метеориту в повітрі, ані хмарки, яка мала з'явитися в момент гromового удару, ані світових ефектів, радянський астроном Л. Кулик виснував, що очевидець події пропустив початкову стадію польоту метеориту в атмосфері й «поспів»

лише до «кінцевої гами звуків, що надходили від початкових ділянок шляху метеориту» [4, с. 18–20]. «Через три дні, – читаймо далі в повідомленні Гродницького, – я почув від пана Рахманова, що на суміжних полях слободи Жигайлівка, в десяти верстах від села Бобрика, упав із повітря камінь, що, не задовольняючись загальними чутками, він відправив у слободу Жигайлівка свого управляючого, який не лише дізнався подробиці, але й відколов шмат каменю та привіз його п. Рахманову... Ми розглядали його з великим інтересом... У той час точно [у момент приземлення – авт.] місцеві чабани бачили камінь, що злетів із повітря («нечто с высоты воздуха с великим стремлением падающее на землю»)... [пастухи – авт.] знайшли чорний шмат, що глибоко увійшов у землю, який вони негайно вирили і він був ще досить теплий» [2, арк. 9; 4, с. 7–8]. Гродницький додавав, що пізніше йому вдалося встановити факт падіння в цей день ще двох «громових каменів» у Лебединському повіті та в Охтирському повіті. При цьому один із них опинився в руках охтирського поміщика Василя Маркова [4, с. 8]. Отже, при входженні в щільні шари атмосфери болід розсипався на низку окремих метеоритів, з яких щонайменше три дісталися поверхні планети.

Надалі очевидці падіння метеориту, селяни-пастухи Зиновій Тарасенко й Семен Шептун, віднесли знахідку старості в слободу, а той, у свою чергу, відправив його до охтирського справника, а уламок від нього віддав згаданому управителю матку Рахманова. Справник капітан Іван Боярський доставив «прибульця» до Охтирського нижнього земського суду, звідки він уже потрапив до Харківського намісницького правління, де й пролежав без уваги з боку керівництва краю кілька років. Пізніше очільник намісництва (у 1789–1796 рр.) генерал-майор Федір Кишенський, не відаючи як правильно розпорядитися метеоритом, наказав близько 1795 року передати його «партикулярно» харківському аптекарю Петру Піскуновському. При цьому камінь почав вважатися власністю фармацевта, що засвідчується пізнішою пропозицією Академії наук викупити в нього «камінь громовий» [2, арк. 1, 4; 4, с. 8–10].

Після акту «дарування» ще майже десятиліття метеорит не підлягав науковому дослідженню. Утім, факт його існування не забувався представниками слобідської інтелігенції. Тому не дивно, що про нього знов заговорили разом із заходами зі створення Харківського університету. При цьому певне відношення до початку наукового дослідження «сумського метеориту» мав і один із фундаторів вишу, колезький радник, керівник Головного правління училищ при Міністерстві народної освіти Василь Каразін, який користувався у той час особливою прихильністю імператора Олександра I.

Про «повітряний камінь» Василь Назарович дізнався від свого найближчого знайомого Паліцина, котрий і запропонував взяти камінь для дослідження в Піскуновського й перенаправити його в Імператорську академію наук. За іншою версією, слободсько-український губернатор Іван Бахтін розпорядився аби Піскуновський передав метеорит для вивчення професору Опанасу Стойковичу, а той, у свою чергу, перенаправив би його до Петербургу. На прохання очільника краю Гродницький також склав опис падіння небесного тіла. Сам «аероліт» був доставлений у січні 1804 р. Академії наук безпосередньо Василем Каразіним. Навесні 1804 р. Піскуновський, відповідно побажання професора Франса Делавіня (Де ла Вінь), звернувся спочатку до керівництва Академії наук з вимогою повернути йому камінь. Потім – і до очільника краю, але вже з проханням розділити камінь – одна частина повинна була бути передана в Харківський університет, а інша залишитися в Імператорській Академії наук у Петербурзі. Ці повідомлення змінюють попередній погляд на маніпуляції з метеоритом, згідно якого спочатку «камінь громовий» розділили, частину залишили в Харкові, а іншу доправили в Петербург. Насправді, відбулося все навпаки. Цілий камінь, якщо не враховувати «уламок Рахманова», спочатку наприкінці 1803 року відправили в Імператорську академію наук, а потім уже його частина була передана новоствореному університету в проміжку часу між 1805 і 1807 роками [2, арк. 4; 4, с. 8–9, 40]. Такий порядок подій виглядає цілком логічним, оскільки в

1803 році, коли як раз вирішувалася доля перебування метеориту, в Харкові ще не зібрався професорський склад майбутнього вишу, окрім фізика Стойковича, призначеного професором вишу 1 листопада 1803 р. А отже тут ще не діставало голосів вчених аби вплинути на питання залишення «аероліту» в стінах нового навчального закладу.

У Петербурзі вивченням «повітряного каменю» зайнявся відомий російський хімік німецького походження академік Товій (Іоганн) Ловіц, якому президентом Академії наук дійсним камергером Миколою Новосільцевим було доручено «розкласти і дослідити складові частини для порівняння потім з іншими такими каміннями, які віднаходять у багатьох місцях Європи й дослідженням яких займаються вчені люди» [2, арк. 1]. Ловіц відкрив в «аероліті» хром, вміст якого, щоправда, пізніше не підтвердився, а також залізо, нікель, силікат, магнезію, сірку [4, с. 39]. Утім, науковець завершити своє дослідження не встиг – у тому ж 1804 році, коли він представив перші результати аналізу, його серце перестало битися.

Після Ловіця вивченням «сумського метеориту» зайнялися вчені-хіміки Харківського університету – Іоганн Еммануїл Гізе, Людвіг Шнауберт, а також згадуваний Опанас Стойкович. Їхні студії стали основою для роботи Шнауберта «Опис і хімічне дослідження повітряного каменю, знайденого в Сумському повіті», читаної в стінах університету у травні 1807 року, в його спільній із Гізе статті «Аналіз метеориту, що впав 1 жовтня 1787 р. у Харківській губернії» (1809), а також промові Стойковича «Про повітряні каміння та їхнє походження» (1807) [1, с. 277, 676; 5]. Аналізуючи матеріал каменю, вчені дійшли висновку, що в ньому містилося «стільки ж кременистої землі, скільки знайдено в аероліті Бенареском, дослідженому Вокленом, майже стільки ж тальку, скільки в повітряному китайському каменю, аналізованому Клапротом, і майже така ж кількість нікелю, що й в Ейхштадському каменю, що досліджувався тим самим хіміком» [1, с. 722]. Крім того, ними було підтверджено що «аероліт» містив марганець, залізо та нікель [4, с. 33]. Пізніше метеорит неодноразово дробили на окремі частини, що доправлялися до різних

наукових установ світу з метою дослідження або потрапляли в руки колекціонерів (останні могли придбавати й не зафіксовані уламки «кам'яного дощу» в Охтирському та Лебединському повітах). Так, у 1897 р. фрагменти «сумського метеориту» перебували в колекціях приватних осіб і академічних установ Петербургу, Києву, Лондону, Парижу, Відню, Берліну, Дебрецену, Калькутти, Вашингтону тощо. Їхня сумарна вага становила 1552 гр. Прикметно, що в переліку 17 власників відсутні відомості про Харківський університет [4, с. 21]. Можна припустити, що повернута з Петербургу частина «аероліту» не була оформлена в геологічну колекцію вишу, а залишалася у власності Піскуновського чи навіть Стойковича. Після завершення його вивчення харківськими науковцями матеріал залишився в приватній колекції.

Нині метеорит віднесений до класу т. зв. звичайних хондритів або ОХ метеоритів петрологічного типу LL6, що відрізняються низьким вмістом вільного заліза й сульфідів, а також високим ступенем теплового метаморфізму. За іншою класифікацією, «сумський метеорит» віднесений до групи хондритів L6, для яких характерний відносно низький вміст чистого заліза при значній кількості оксиду залізу [6].

Найуживанішою офіційною назвою сумського боліду в метеоритиці є Метеорит «Жигайлівка» (Zhigailovka). І дійсно, точні координати приземлення «повітряного каменю» (широта – 50 37'500"N, довгота – 35 4'500"E) відповідають місцевості поблизу села Жигайлівка Охтирського району. Відповідно, у 1787 р. космічне тіло опустилося не на територію Сумського, як стверджувалося в офіційних паперах, а Охтирського повіту. «Сумським» же метеорит став, вочевидь, завдяки штаб-лікаря Гродницькому, який бачив його політ з-за меж Сумського повіту, не встановив точне місце падіння (десь «на смежных полях») і познайомився з відламком небесного тіла вже в сумському Бобрику. Не засмутила різниця у відстані між місцем спостереження та місцем падіння («в десяти верстах») й ординарних професорів Харківського університету, які особливо не переймалися географічними подробицями та вказували в своїх працях саме «сумську» локацію [4, с. 15–16]. Утім, фразу

«слобода Жигайлівка бувшого Сумського повіту» і по наш час можна зустріти в описі «аероліту». Щоправда, нинішнє використання поняття «сумський метеорит» виправдане з точки зору сучасного адміністративно-територіального поділу України й належності земель колишнього Охтирського повіту до Сумської області. Натомість, у небесного гостя маються й інші імена, з якими можна познайомитися на сайті Міжнародного товариства метеоритики та планетології: Kharkov («This is an OFFICIAL meteorite name»), Charkof, Bobrik і навіть Lebedin [6].

Нині «Жигайлівка» під № 2 зберігається в Метеоритній колекції Музею позаземної речовини при Інституті геохімії та аналітичної хімії імені В. І. Вернадського Російської Академії Наук (ще в 1898 р. метеорити були оголошені власністю держави; були вжиті заходи з їхнього збирання та збереження в наукових установах). Тут камінь із Сумщини неодноразово піддавався вивченню, допомагаючи вченим зрозуміти процеси, що відбуваються в межах або за межами Сонячної системи, всередині земної матерії і навіть дозволяють отримати інформацію про історію утворення речовин, з яких походять як наша зоря, так і її супутники. У 1936 р. про «сумський метеорит» була випущена наукова праця «Кам'яний метеорит “Жигайлівка”» відомого дослідника «Тунгуського феномену», мінералога Леоніда Кулика, написаної в якості окремого тому серії книг про унікальні метеорити, задуманої з «метою розшифрування плутанини в метеоритах кінця XVIII і початку XX століття, що впали на території бувшої Російської імперії» [4, с. 5].

Колекційне видання Кулика цілком могли поповнити ще три метеорити, що впали на території теперішньої Сумської області: «Кулешівка» (№ 8, L6, 5290 гр., 12 березня 1811 р., Сумський повіт), «Бочечки» (№ 14, L4, 614 гр., грудень 1823 р., Путивльський повіт), «Червоний Кут» (№ 110, Eucrite, 1700 гр., 23 червня 1939 р., Сумський район) [3, с. 23А]. Хоча за останні століття Україну метеорити бомбардували понад 40 разів, тим не менш, саме сумський небесний гість – перший, падіння якого спостерігалось в Російській імперії і

зразки якого збереглися. Нарешті, «Жигайлівка» – перший метеорит, який був досліджений в Україні, що, безумовно, вшановує наш край і закладає історичну основу для розгортання регіональних програм астрономічних досліджень.

Список використаних джерел та літератури

1. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Харьков: Паровая тип. и литогр. Зильберберг. Т. 1: (1802–1815 гг.), 1893–1898. 1204 с.
2. Державний архів Харківської області. Ф. 3. Оп. 10. Спр. 110. 10 арк.
3. Кудинов Д. Небесный подарок – Жигайловка: к 230-летию падения сумского метеорита. *Ваш шанс*. 2017. № 30. С. 22А–23А.
4. Кулик Л. А. Каменный метеорит «Жигайловка». М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1936. 64 с.
5. Стойкович А. О воздушных камнях и их происхождении. Харьков: Универ. тип., 1807. 47 с.
6. Kharkov. URL: <https://www.lpi.usra.edu/meteor/metbull.php?code=12291>.

Відомості про автора:

Кудінов Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка